

ТАРАСОВИМИ ШЛЯХАМИ ВІННИЧЧИНИ

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!» [1] – так висловлював своє ставлення

до рідної неньки-України, синівську любов до солов'їного батьківського краю безсмертний Тарас Шевченко. Він – чи не єдиний серед світочів людства, хто мав цілковите право сказати про себе: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини». Тому упродовж свого короткого, сповненого злигоднями віку, лелівав у серці образ поневоленої і зневаженої України і, кажучи словами І. Франка, «і горів, і яснів, і страждав, і трудився для неї» [2]. Як наголошував М. Рильський, був «неволі син, що визволяв серця». Недарма «са-ме прометеївський дух бачили в Шевченкові його великі нащадки» [3].

За влучним визначенням невтомного дослідника життя та творчості безсмертного Кобзаря колишнього професора Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Бориса Хоменка, своїм духовним зором поет обіймав усю Україну, об'їздив і обходив як співробітник Археографічної комісії Київщину, Черкащину, Запоріжжя, Чернігівщину, Полтавщину. Мріяв побувати й на Поділлі та Волині, де витав дух Івана Підкови, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Данила Нечая, Устима Кармалюка, де залишилися вічні сліди подвижників народної мудрості і слова – Мелентія Смотрицького, Іоанікія Галятовського, Данила Братковського, Романа Ракушки-Романовського, Івана Котляревського.

Відомості про край, про його драматично-героїчне минуле і сумну сучасність черпав він з козацьких літописів Самійла Величка, Григорія Граб'янки і Самовидця, з анонімної «Історії русів», із праць Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Марковича, Миколи Костомарова та інших істориків, із «Запорожской старины» Ізмаїла Срезневського, з народної поезії та розповідей друзів і знайомих, доля яких пов'язана була з Поділлям [4, с. 4].

Мрія Шевченка побувати в цьому благословенному краї невдовзі здійснилася. 10 грудня 1845 р. Тимчасова комісія для розгляду стародавніх актів запропонувала йому посаду співробітника. 21 вересня 1846 р. київський генерал-губернатор Д. Бібіков видав поетові «Открытое предписание» на подорож до Київської, Подільської і Волинської губерній із вельми широким завданням Археографічної комісії. В його обов'язок входило записати народні перекази, оповідання, легенди й пісні, зібрати відомості про могили та урочища, місцеві перекази, розповіді та історичні дані про них, оглянути й описати визначні монументальні пам'ятки та стародавні будівлі, виявити й придбати старожитності, письмові грамоти й папери, що стосувалися історії краю.

Великий перелік поставлених завдань, як і, власне, створення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, були не випадковістю. Враховуючи більш,

як 350-літнє перебування регіону в складі Польщі, російське самодержавство після інкорпорації в 1793 р. Поділля до складу Російської імперії у результаті другого поділу Речі Посполитої, насамперед, прагнуло всіма заходами нейтралізувати пропольські настрої, з допомогою історії розбудити національні почуття українців, знайти підвалини єдності українського та російського народів. Розпочавши курс на русифікацію, царська адміністрація за рахунок краєзнавчих досліджень намагалась доказати споконвічність зв'язків, давність слов'янського коріння, розробити під певним ідеологічним ухилом місцеву історію й включити її до загальноросійської. Ставилась конкретна політична мета – на основі історичних досліджень довести «братам-полякам», що Поділля – здавна «русская» земля, а їхні наміри повернути ці землі до складу Речі Посполитої – «...нездійсненна мрія розпашілої уяви», такі собі «дитячі витівки поляків-католиків, що тішать себе надією бути повними паннами в нашій чисто руській стороні» [5].

Той ентузіазм, з яким Шевченко вирушив у дорогу, пояснюється ще однією обставиною. Адже Поділля межувало з Галичиною, яка входила тоді до складу Австрійської імперії; селянство цієї частини України напровесні того ж 1846 р. повстало проти національного і соціального гніту. Відбулися заворушення і в Кракові та Познані, ці події стали провісником революції 1848 р. в Австрії. Покріпачене селянство Поділля й Волині, затамувавши подих, з хвилюванням прислухалося до того, що відбувалося в сусідньому краї. Все це так перелякало коронованого ката Миколу I, що він наказав запровадити у західних губерніях і Царстві Польському воєнний стан, поставити на кордоні цілу армію на чолі з князем І. Паскевичем, відомим душителем визвольних рухів у Польщі й Угорщині [4, с. 5].

За подіями в Галичині уважно стежив і Т. Шевченко. Відомо, що 17 – 19 лютого 1846 року на ярмарку в Лубнах під час Масляної він викликав невдоволення місцевого городничого В. Андреева своїми крамольними, як тому здалося, висловлюваннями про повстання галицьких селян. Про це городничий негайно доніс генерал-губернаторові Н. Долгорукову, який перебував тоді в Петербурзі. Висловлювання поета царській посіпака тлумачив як намір «кинути жарину заколоту та кривавих міжусобиць і в Малоросію, подібно до тих, що вже сталися в західних губерніях» [6].

Чи не першим дослідником, який поставив за мету визначити шевченківський маршрут на Поділлі, був уродженець с. Потуш Тиврівського району Вінницької області Іван Глинський, який у 1964 р. писав:

«Шлях Шевченка, як відомо із уже опублікованих даних, лежав на лінії Біла Церква – Сквиря – Липовець. Чи цей Липовець не є часом нашим, вінницьким? Перевіряємо за списком населених пунктів України: скільки є Липовців. Виявляється, два: один – Київської губернії, другий – біля Львова. Порівняємо карту Київської губернії різних сторіч і карту сучасної Вінниччини. І що ж виявляється? Виявляється, що Липовець, через який проїхав Шевченко, в той час був центром великого Липовецького повіту Київської, а не Подільської губернії, до складу якого входили ще й Плисків, Оратів та Дашів.

Нині ж Липовець – центр новоутвореного Липовецького району Вінницької області.

Великий Кобзар, отже, побував на Вінниччині і, мабуть, перетнув не лише Липовецький, а й ще частину районів, що можна точніше встановити після детальнішого вивчення архівних матеріалів.

Цей факт не може не радувати нас, вінничан» [7].

У наступних 1970-х роках спробу локалізувати маршрут Т. Шевченка на теренах Вінниччини здійснив липівчанин Олександр Роговий, який тоді ж записав у Липовці легенду про те, як під час проїзду через це містечко Кобзар гуляв берегами Собу, і співставив подорож Т. Шевченка з проїздом О. Пушкіна по цьому ж маршруту в 1821 р. [8].

Однак найсуттєвішу ясність вніс відомий вчений із Санкт-Петербурга, дослідник творчості великого Кобзаря Петро Жур. У книзі «Дума про вогонь», зокрема в її розділі «Там, де гуляв варнак...», він простежив маршрут подорожі Т. Шевченка до Кам'янця-Подільського. Цей шлях із Києва пролягав через поштову станцію Віта, звідти на Васильків, Білу Церкву, Сквиру, Липовець... Казенний же шлях між повітовими містами Сквиною та Липовцем проходив через Погребищенську волость.

«...Поминувши Сквиру, Тарас Григорович поїхав до Кам'янця-Подільського через поштові станції Морозівка, Плисків, Липовець» [9], – зокрема, пише автор дослідження.

Отже, поштова станція Морозівка (донедавна село Погребищенського району) була першим населеним пунктом сучасної Вінниччини, на землю якої ступив Кобзар.

Тоді ж вона перебувала у складі Сквирського повіту, «в 20-и верстах від Сквири». Сам же «Морозівський маєток ще в 1805 році генерал С. Любовицький відкупив у графа А. Ржевуського... Примітною спорудою села була збудована у 1817 році дерев'яна церква з камінною дзвіницею. У ній славилася ікона Божої Матері, привезена сюди С. Любовицьким як вдячність за порятунок з свого попереднього маєтку – Іскоростеня на Житомирщині» [10].

Далі шлях Т. Шевченка проліг до неіснуючого тепер поселення Босий Брід (північно-східна околиця Погребища), де теж знаходилася пошта і де мандрівники також міняли стомлених коней, милуючись при цьому мальовничими краєвидами берегів р. Рось, від якої, як вважав Михайло Грушевський, походила назва Київської Русі:

«...Звертає на себе увагу созвучність сього імени з тутешньою річкою Росею, найбільшою річкою (після Дніпра) Полянської землі» [11, с. 191].

При цьому він посилався на автора Густинського літопису: «...Між ріжними здогадами, «чесо ради наш народ Русю наречеса..., се виводять инья оть реки глаголемья Россъ» [11, с. 236]...

Згадуваний хутір Босий Брід був зовсім невеликим. «...В нем дворов – 5, жителей обоего пола – 30 чел., из них мужчин – 17, и женщин – 13. Главное занятие жителей – хлебопашество... Телеграфная станция находится в хут. Босый Брод, почтовая казенная – в хут. Босый Брод, почтовая земская – в По-

гребищах... В хуторі маєтись: 1 больниця, 1 фельдшер і 1 аптека» [12], – так описується поселення дещо пізніше – в офіційних документах початку двадцятого століття.

Із Босого Броду поштовий тракт пролягав до Плискова, де увагу Т. Шевченка привернули залишки трипільської культури. Шевченко, як відомо, цікавився археологією, незадовго перед цим взяв участь у розкопках могили Переп'ятихи біля с. Фастівця теперішнього Фастівського району, закінчив свої «Археологічні нотатки» [4, с. 6].

Потім був Липовець – перший повітовий центр і донедавна – сучасний райцентр, який зустрічав Кобзаря в межах Вінниччини. Зберігся опис поштових доріг Липовецького повіту. Через кожен верстув стояли верстові стовпи і вказівні – на перехрестях. А на «кордоні» здійснювався «прикордонний стовп камінний» із зображенням герба Липовецького повіту.

Цей герб – срібний бик на червоному полі – символізував чумацтво, торгівлю зерном з Одесою і розвинуте скотарство. Про «відправку пшениці в Одесу», як відомо, йде мова у поемі «Варнак». Чи ж не липовецькі мотиви? [8].

Більше того, за припущенням О. Рогового – Почесного краєзнавця України, із опису педагога І. Сбитнева можна реконструювати, скажімо, короткий перепочинок поета в місті над Собом. У середині XIX століття він теж їхав подібним маршрутом: «Я бачив на шляху своєму села з ветхлими дерев'яними церквами, на перехрестях хрести з розп'яттям намальованим, з розп'яттям, вирізаним з дерева. І так мені довелося бачити три повітових міста за Дніпром: Васильків, Сквиру і Липовець...» [13].

Ось як мандрівник згадує прийом на Липовецькій поштової станції, де зупинився на ночівлю:

«Вже мені подали самовар, а за ним, через кілька хвилин, з'явився і сам господар – єврей, такий благовидний, одягнутий гоголем, такий чемний у стосунках і, здавалося, такий добрий, безкористний...

– Будь ласка, Ваше Превосходительство, Ваше Благородіє, Вась пане! Звиняйте, я не знаю, як вас називати, – затараторив єврей переді мною, швидко жестикулюючи...» [13].

Уявімо, що так приймали в Липовці і Шевченка, листи в якого від самого генерал-губернатора могли належним чином вплинути на будь-кого.

На поштової же станції числилося 15 поштарів і 30 коней, одну пару з яких і могли виділити посланцю Археографічної комісії для продовження подорожі [10].

У самому Липовці, де на той час було 3 церкви, 3 синагоги і костюл, Т. Шевченка зацікавили залишки оборонних валів, споруджених ще в XIV – XV ст. для захисту від грабіжницьких набігів татар і турків [4, с. 6].

У с. Жорнищі, куди вів далі поштовий тракт, Кобзар міг почути розповідь про військовий табірний збір, що відбувся в серпні – вересні 1825 р. У цьому зборі, як засвідчують документи, брав участь В'ятський полк, яким командував декабрист П. І. Пестель. Сюди не раз приїжджав М. П. Бестужев-Рюмін.

Як співзвучно було з інтересом поета в ті роки до декабристського руху! [4, с. 6].

Наступним пунктом його мандрівки стала Нижня Кропивна, тоді село Гайсинського повіту. В часи Шевченка тут знаходились костюл і церква, 1749 р. побудови (обоє розібрані наприкінці XIX ст.). Немирівщина і Гайсинщина багаті переказами про зрадника С. Чалого, чия складна доля не залишила байдужим поета.

У Брацлаві його зацікавили руїни колишньої фортеці, переказ про участь жителів населеного пункту у Визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, про героїчну загибель полковника Данила Нечая у нерівному бою з польськими загарбниками поблизу с. Черемошного на Тиврівщині [14].

Потім був Шпиків. За словами того ж О. Рогового, згадуваний ще 1494 р., Шпиків міг нагадати Тарасу про зупинку тут під час Прутського походу 1711 року Петра I (про що писав О. С. Пушкін у своїй «Історії Петербурга»). До цього в Шпикові була турецька фортеця.

Наприкінці XVII століття сюди за Свейковського вийшла заміж дочка Щенського-Потоцького Октавія. Подружжя звело оригінальний замок з надворотною баштою, який існує й донині. За два роки до приїзду Шевченка тут постав один із перших на Поділлі цукрозавод.

Далі дорога привела до Джурина, згадуваного в письмових джерелах з 1547 р. З 1767 р. він став містечком і мав право влаштовувати 12 ярмарків на рік. В середині XIX ст. у цьому містечку тодішнього Ямпільського повіту нараховувалося 387 дворів, де мешкало 2667 жителів. Поміщик П. Сабанський, як за рік до подорожі Кобзаря повідомляли «Подільські губернські відомості», поставив над мальовничим ставом розкішний палац і обсадив його фруктовими та декоративними деревами. Поблизу містився винокурний завод. Але особливо славилися джуринські митці, чий посуд, глиняні іграшки, вироби з лози користувалися великою популярністю [14].

Болісні роздуми викликав у Шевченка вигляд старовинного села Серби (тепер Гонтівка Могилів-Подільського району), де озвіріла польська шляхта 1768 р. закатувала національного героя України Івана Гонту.

Очевидно, Тарасові Шевченку цікаво було дізнатися про долю героя свого твору «Гайдамаки» Івана Гонти. Адже раніше про це не відав, коли писав такі рядки:

«...А хто скаже,
Де Гонти могила, –
Мученика праведного
Де похоронили?»

Проїжджаючи через село Серби, Шевченко, думається, побачив його могилу. Адже Гонту четвертували і одну частину тіла захоронили у самому селі, другу – біля села Котлубаївки, голова його висіла на палі при в'їзді до Могилева-Подільського з боку Шаргородської гори [15]...

Подих минулої слави і волелюбності подолян відчув поет і на крутих берегах Дністра у Могилеві-Подільському. Місто від часу свого заснування

1595 р. пережило бурхливу історію. Тут успішно діяло братство, 1616 р. засновано друкарню. Могилівський козацький полк, створений 1648 р., відзначився в боях з польською шляхтою під час Визвольної війни українського народу, згодом, у 70-х роках XVII ст., його очолював пращур письменника М. Гоголя, прихильник гетьмана Петра Дорошенка полковник Остап Гоголь. Про часи, коли в місті над Дністром перебував Т. Шевченко, говорять архітектурні пам'ятки XVIII ст. – соборна церква, низка інших будівель [4, с. 7].

Що ще міг бачити у Могилеві-Подільському Тарас Григорович? Як свідчать архіви, вже на той час це було промислово розвинене місто. Тут працювала суконна фабрика, свічково-сальні заводи, цукроварні і скотобійні, бондарний, кушнірський, шевський і ткацький цехи, чимало торговельних крамниць і заїжджих дворів [15]...

Зрозуміло, він милувався мальовничим Дністром, що стрімко ніс свої води до Чорного моря.

У Мурованих Курилівцях Кобзаря могли почастивати смачними яблуками чи грушами, вирощуванням яких славилися місцеві жителі. Ще в XVII ст. під керівництвом відомого садівника Д. Маклера тут заклали розкішний парк. Над ним і долиною р. Жван велично знісся великий світлий палац, зведений 1805 р. графом С. Комаром. А отримав він Курилівці з рук самої Катерини II, коли тут відмовила присягати К. Коссаковська – «уродзона» Потоцька, одна із субсиденток проклятої Т. Шевченком Барської конфедерації. В маєтку увагу привертали 4 гармати часів наполеонівських воєн. Міг бачити поет і споруджений за 4 роки до його подорожі цукровий завод [14].

Далі шлях Кобзаря проліг до губернського міста Кам'янця-Подільського, який зацікавив поета, насамперед, своєю старою фортецею на урвистому березі Смотрича, в якій тричі був ув'язнений Устим Кармалюк. Про «славного лицаря», як назвав Шевченко керівника селянського руху на Поділлі, він ще в дорозі почув немало спогадів і переказів. А в Кам'янці-Подільському учитель географії місцевої гімназії П. Чуйкевич 3 жовтня 1846 року записав йому в альбом кілька народних пісень, серед них – «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» [4, с. 7].

Про інтерес поета до постаті У. Кармалюка, зокрема, свідчить його запис у «Журналі» («Щоденнику») від 20 травня 1858 р.; тут же він подав текст відомих у той час піснi про мужнього борця за соціальну справедливість:

«Повернувся я з Сибірі,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
Та не маю волі.
Слідять мене злії люди
День, час і годину.
Прийде туга до серденька,
То ледве не згину.
Комісари. Ісправники
За мною ганяють,

Більше вони людей били,
Чим я грошей маю.
Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю:
Я нікого не вбив іще,
Бо сам душу маю.
Візьму гроші в багатого,
Убогому даю,
І, так людей поділивши,
Сам гріха не маю.
Маю жінку, маю діток,
Однак їх не бачу.
Як згадаю про їх долю,
То гірко заплачу.
Треба мені в лісі жити,
Треба стерегтися...
Хоч, здається, світ широкий,
Та ніде подіться.

Сочинение этой весьма немудрой песни приписывают самому Кармалюку. Клеветают на славного льщаря. Это рукоделье мизерного Падурь...» [16].

Повертаючись із тодішньої адміністративної столиці Поділля, маршрут Великого Кобзаря проліг через населені пункти колишнього Літинського повіту: Теси, Іванівці, Педоси Шляхові, Вугли, Митник, Зозулинці, Петриківці. Проте найбільш вартими уваги і цікавими для досліджень на цьому шляху були Хмільник та Уланів [17].

Хмільник – дуже давнє і вічно молоде місто. Воно стоїть на місці колишнього зруйнованого і спаленого болохівського містечка Бозький Острів. Поселення під назвою Хмельник пов'язують безпосередньо з литовським завоюванням, хоча за легендами заснування міста відносять до другої половини XIII ст. У 1448 р. йому було надано Магдебурзьке право. У свій час у Хмільнику діяли загони Северина Наливайка, Павла Бута (Павлюка) та інших повстанців. Тут неодноразово бували Максим Кривоніс, Богдан Хмельницький, інші відважні ватажки визвольного козацького руху. Особливо знаковим є 15 червня 1649 року. Тоді Богдан Хмельницький перебував у Хмільнику перед відомою Пилявецькою битвою з військами Речі Посполитої. Резонно нагадати, що у 1659 р. у Хмільнику містилась резиденція гетьмана України Івана Виговського [18, с. 213]. Тогочасні події, народний епос про них, подвиги та слава героїв неабияк цікавили Т. Шевченка.

В Уланові, офіційний відлік заснування якого датується 1362 роком, його увагу, безумовно, привернули збудована у 1777 р. за проектом І. Григоровича-Барського Вознесенська церква [18, с. 199] та численні кургани, що височіють на його околицях по берегах р. Сниводи (Синьої Води) – як німі свідки минулих бурхливих епох.

Подорож на Поділля і Волинь дала Т. Шевченкові дуже багато. Перед ним відкрилися нові обшири рідної землі, її своєрідна природа, побут і звичаї, а головне – настрої місцевого населення, яке жило спогадами про боротьбу за волю і з надією на кращі часи.

Нині важко судити, де Кобзар зупинявся найдовше. Але, без сумніву, поета найбільше цікавили ті місця, де в минулому відбувалися події визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетських поневолювачів, а також ті, що пов'язані з Коліївщиною та антикріпосницьким рухом під проводом Устима Кармелюка, який хотів «відновити гайдамаччину».

Сумні враження zostалися у поетовому серці, коли він довідався про розправу царських властей над учасниками антикріпосницького руху, очолюваного Устимом Кармелюком. Т. Шевченко ще бачив закутих у кайдани повстанців, яких гнали з кам'янець-подільської в'язниці до Сибіру на каторгу, чув прокляття вдів на адресу царських посіпак. Звичайно, Кармелюка вже не було в живих, проте ще не вщухали повстання у Літинському, Летичівському, Проскурівському, Ізяславському, Старокостянтинівському та інших повітах Поділля. Бунтувала сусідня Галичина. Це все не пройшло повз увагу поета [19].

Його цікавили руїни колишніх фортифікаційних споруд, існуючі маєтки, церковні споруди, кургани, козацькі могили. Не випадково у своїй повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» він писав:

«На полях Волыни и Подолии вы часто любуетесь живописными развалинами массивных замков и палат, некогда великолепных... Что же говорят пылливому потомку... частые могилы на берегах Днепра и грандиозные руины дворцов и замков на берегах Днестра? Они говорят о рабстве и свободе...» [20].

На жаль, зібраний та опрацьований фольклорно-етнографічний матеріал до нас не дійшов. Після повернення з експедиції за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Т. Шевченко був заарештований і відправлений до Петербурга. Хоч III-й відділ не зміг довести його участі у цій таємній політичній організації, проте відніс до особливо небезпечних політичних ворогів самодержавства. Було вирішено: «Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей мере дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский Отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений». Затверджуючи це рішення III-го відділу, Микола I власноручно збоку написав:

«Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать» [21].

Збереглись лише тексти трьох народних пісень. Під час обшуку уже на засланні в 1850 р. поет пояснив: «Стихи и песни на малороссийском наречии не моего сочинения, а записанные мною во время бытности моей в Киевской, Каменец-Подольской и Волынской губерниях, как песни народные» [22].

Вони – своєрідні коралі пам'яті та безсмертя Великого Кобзаря...

Джерела, література:

1. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2001. – Т. 2. – С. 40.
2. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976. – Т. 5. – С. 210.
3. Борщевський В. Віще слово поета – народові. – Вінницька правда. – 1989. – 20 січня.
4. Хоменко Б. Шевченкіана Вінниччини // Тарас Шевченко і Вінниччина: Біобібліографічний покажчик / Укладачі: Г. Авраменко, О. Кізян, Б. Хоменко; Вінницька ОУНБ ім. К. Тімірязєва, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2004.
5. Подольские епархиальные ведомости. – 1886. – № 2. – С. 61.
6. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – Люберцы, 1996. – С. 139.
7. Глинський І. Шевченко на Поділлі. – Вінницька правда. – 1964. – 1 січня.
8. Роговий О. Тарасові шляхи Вінниччини. – Хочу все знати (м. Вінниця). – 2005. – 24 вересня.
9. Жур П. Дума про вогонь. – К.: Дніпро, 1985. – С. 276.
10. Роговий О. Мандрівка на Поділля. – Хочу все знати. – 2006. – 21 жовтня.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1.
12. Список населенных мест Киевской губернии. – К.: Издание Киевского Губернского Статистического Комитета, 1900. – С. 379.
13. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. – Киевская старина. – 1887. – № 2.
14. Роговий О. Мандрівка на Поділля. – Хочу все знати. – 2006. – 4 листопада.
15. Горобець М. Великий Кобзар і Придністров'я. – Вінницька правда. – 1989. – 26 січня.
16. Вінницька правда. – 1991. – 18 травня.
17. Ткачук П. Шевченкова правда-сила народ розбудила. – Вінниця: ФОП Данилюк В. Г., 2008. – С. 11.
18. Дорош М., Степанюк В. Тобою, краю мій, живу... Хмільниччина: події, особи, час. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013.
19. Ткачук П. З любов'ю до Кобзаря. – Вінницька правда. – 1989. – 22 січня.
20. Шевченко Т. Твори в 5 т. – Т. 4: Повісті. – К.: Дніпро, 1978. – С. 311 – 312.
21. Бородін В. Тарас Шевченко // Там само. – Т. 1: Поетичні твори (1837 – 1847). – С. 14.
22. Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – К., 1950. – С. 166 – 167.